

ТРАНСФОРМАЦІЯ РОЛІ РЕЛІГІЙНОГО ФАКТОРУ В СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

***Анотація.** Досліджується роль релігійного фактору в світовій політиці в контексті системної еволюції міжнародних відносин. Піддано науковому аналізу вплив релігійного фактору на сучасні міжнародні відносини. Визначені характер та динаміка впливу релігійного фактору як комплексного системного явища у трьох його вимірах – часовому, просторовому та змістовному.*

З'ясовуються рівні і форми залежності релігійного фактору від характеру міжнародної системи через дослідження сутнісних закономірностей і особливостей його впливу на певному етапі еволюції міжнародної системи, структурних характеристик систем і взаємозв'язків між ними. Особливу увагу приділено політизації ісламу та ісламському фундаменталізму, ролі радикального ісламізму. Політичний іслам є характерним для всього ХХ століття, але тільки з 1970-х років він набуває глобального значення. Автори приходять до висновку, що ісламський фундаменталізм стає складним комплексним явищем, значення якого неможливо ігнорувати.

Розглянуто роль окремих релігій як акторів світової політики. Визначено, що на сучасному етапі на світовій арені з'являються релігійні системи у вигляді системи транснаціональних зв'язків між державами,

* доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

** доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

окремими групами і політичними рухами. Ці зв'язки встановлюються над національними кордонами, утворюючи додаткову транснаціональну систему взаємодій.

Ключові слова: релігійний дискурс, релігія, релігійний фактор, міжнародна система, світова політика, іслам, ісламський фундаменталізм, секуляризація.

Abstract. *The article is devoted to the role of religion in world politics within the context of system evolution of international relations. The influence of religious factor on the international relations is studied. The article examines the nature and dynamics of the religious factor as the multilayer system phenomenon considered as three dimensions – space, time and content.*

Defined are levels of dependence of religious factor on the character of international systems within frames of its historical development type, structural characteristics and their system cross relations, specific features at the definite stage of international system evolution. Special attention is drawn to the politization of Islam and the rise of Islamic fundamentalism, to the role of radical Islamism. Political Islam has been in evidence for most of 20th century, but it was only in the late 1970s that it acquired international notoriety. A conclusion is made that Islamic fundamentalism has become an issue, more complex than is often recognized, which cannot afford to ignore.

The activity of some religions as actors of world politics is considered. Religious systems appears on the world scene in the form of transnational communications between states, separate groups, communities and political movements. These connections are established 'over' the state lines, creating an additional transnational system of interconnections.

Keywords: *religious discourse, religion, religious factor, international system, world politics, Islam, Islamic fundamentalism, secularization.*

Аннотация. *Статья посвящена исследованию роли религии в международных отношениях в контексте их системной эволюции. Рассматривается роль религиозного фактора в современных международных отношениях. Исследована роль религиозного фактора как многопланового системного явления в трех его измерениях – пространственном, временном и содержательном. Определены его функции и закономерности в зависимости от системной эволюции международных отношений.*

Определена зависимость влияния религиозного фактора от исторического типа международных систем, их структурных характеристик, особенностей иерархии элементов и системы взаимоотношений между ними, от состояния мировой политики. Особое внимание уделяется политизации ислама и исламскому фундаментализму, роли радикального исламизма. Политический ислам существовал на протяжении всего XX столетия, однако только с конца 1970-х годов он приобретает особое значение. Авторы приходят к выводу, что исламский фундаментализм становится комплексным системным явлением, которое не может игнорироваться на современном этапе.

Исследуется активность отдельных религий как акторов мировой политики. На мировой арене появляются религиозные системы в виде системы транснациональных связей между государствами, отдельными группами, общинами и политическими движениями. Эти связи устанавливаются «поверх» государственных границ, создавая дополнительную транснациональную систему взаимосвязей.

Ключевые слова: *религиозный дискурс, религия, религиозный фактор, международная система, мировая политика, ислам, исламский фундаментализм, секуляризация.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження викликана суттєвими змінами у системі наукових поглядів на роль релігійного дискурсу в міжнародно-політичних дослідженнях. Важливий мегатренд останньої чверті XX – початку XXI століття – це зростання ролі релігійної свідомості та інтенсифікація релігійних рухів. В межах цього мегатренду існують окремі тренди, які заслуговують на особливу увагу, зокрема зростання ролі релігійного фактору в світовій політиці, утворення релігійних систем у вигляді системи транснаціональних зв'язків між державами, окремими групами і політичними рухами. Ці зв'язки встановлюються над національними кордонами, утворюючи додаткову транснаціональну систему взаємодій. Саме тому дослідження сучасних міжнародних відносин уявляється неможливим без врахування зростаючої ролі релігійного фактору, а ігнорування його в їх аналізі є неприпустимим.

Метою статті є визначення функцій релігійного дискурсу в сучасних міжнародних відносинах. В її предметному полі аналізуються теоретичні та практичні аспекти впливу релігійного фактору на світову політику. Особлива увага приділяється компаративному аналізу ролі окремих конфесій в міжнародних системах, розгляду особливостей та основних напрямів впливу релігійного фактору на світову політику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки важливою характеристикою розвитку сучасної епохи є зростання значення релігійного фактору, формується особливий пласт літератури, в якому ці процеси розглядаються в якості важливого планетарного мегатренду. В міжнародно-політичній науці зростання ролі релігійного фактору найчастіше пов'язують з феноменом «ісламського відродження», якому присвячене широке коло досліджень. З методологічної точки зору таке аналітичне виокремлення припустиме і дає можливість визначити істотні риси і особливості цього феномену. Але такий підхід дещо спрощує аналіз впливу релігійного

фактору на сучасні міжнародні відносини, не акцентуючи увагу на інші конфесії. Залишаються недослідженими динаміка, характер та особливості впливу релігійного фактору на міжнародні відносини. Важливим аспектом вказаної дослідницької проблеми є визначення функцій релігійного дискурсу в міжнародних відносинах. Фактично мова йде щодо необхідності міждисциплінарного синтезу релігієзнавства і міжнародно-політичної науки.

Основні результати дослідження. Релігія являє собою складний духовний та суспільний феномен, що не тільки відображає віру людини в існування надприродного начала, визнання нематеріального світу, але й є засобом спілкування та зв'язку віруючої людини з надприродним. Як зазначає А.В.Мітрофанова, багатозначність слова «релігія» значно ускладнює аналіз ролі релігійного фактору в світовій політиці, тому вона цілком доречно пропонує відрізнити терміни «релігійний» і «конфесійний» фактор, оскільки під терміном «конфесія» розуміється організована релігія, що знаходить відображення в соціальних інститутах (церква у християн, система улемов у мусульман). Саме тому в якості фактору міжнародних відносин релігія виступає і як світоглядна система і як сукупність інститутів [1].

Релігія являє собою складне системне явище, яке з точки зору системного підходу автори розглядають як таке, якому властиві структурність та ієрархічність певним чином пов'язаних елементів. Ця система складається з окремих підсистем – конкретних релігій, релігійних течій, напрямів, сект, кожна з яких посідає своє місце в структурі, характеризується своєю цілісністю, з якої в залежності від чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, зокрема міжнародної політичної ситуації, виокремлюються ті чи інші компоненти.

До епохи Відродження не існувало єдиного терміну, яким би позначались різні релігійні течії і який би вживався в чітко фіксованому значенні. Ані в Стародавньому світі, ані в період Середньовіччя термін

«релігія» широко не вживався. Використовувалися переважно назви конкретних конфесій - буддизм, християнство або іслам. Лише в XV-XVI ст. термін почали застосовувати для позначення релігійних явищ незалежно від їх конфесійних особливостей, церковного або сектантського оформлення. Мартін Лютер використовує цей термін для означення універсального зв'язку з надприродним. Саме тоді він став використовуватись і в слов'янських мовах [2, с. 152-154]. В той же час історія свідчить, що, незважаючи на спільні закономірності, окремі конфесії впливали на міжнародні відносини на по-різному і з різною інтенсивністю.

Релігійний фактор завжди був характерним для будь-якої епохи, держави, міжнародної системи, різниця проявлялася лише в тій мірі, в якій він впливав на суспільне і політичне життя. Відповідно під релігійним фактором у міжнародних відносинах нами розуміється вплив на них сукупності релігійних цінностей, які знаходяться в тісній та постійній взаємодії з конкретною історичною, політичною, економічною, соціокультурною практикою народів.

В Довестфальський період недержавні учасники завжди в тому або іншому ступені діяли на міжнародній арені. В той же час на початковому етапі розвитку Довестфальських систем зовнішня політика будувалася майже поза зв'язком з конфесійною складовою. Першим міжнародним системам Стародавнього світу була притаманна відсутність значної ролі конфесійного фактору. Супротивником завжди виступав найближчий сусід (в тому числі, етнічно чи конфесійно споріднений), в той час як союзником - сусід сусіда, теж незалежно від його конфесійної чи етнічної належності. Але поступово і майже одночасно у довестфальських міжнародних системах складаються, а згодом отримують потужний розвиток раніше невідомі специфічні комплекси соціальних взаємодій - "держава і релігія", "держава і

цивілізація", "держава і культура", які починають все більш значуще впливати на міжнародні відносини.

На завершальному етапі розвитку взаємопов'язаних міжнародних систем (5 - 4 ст. до н.е. - до сер. 5 ст. н.е.) - так званій «епосі гігантів», в міжнародних відносинах починають домінувати великі державні утворення імперського типу, кожне з яких претендувало на власний проект світового устрою. Кожна з імперій об'єднувала та структурувала власну міжнародну систему. Тенденція до універсальної імперії складала головну характерну особливість цього етапу розвитку Довестфальського світоустрою. Імперська влада знаходила опору в монотеїзмі, єдиній вірі. Виникає чотири культурних світи (Захід, ісламський світ, Індія та Далекий Схід), ознаками яких стали єдине священне писання, єдина мова священного писання, єдиний шрифт, пов'язаний з естетикою пластичних мистецтв.

В Середні віки найбільш активним виявився ісламський проект, де об'єднуючим чинником величезної теократичної держави виступав іслам. Всередині халіфату на просторі від Атлантичного океану до Середньої Азії на протязі близько 600 років співіснували підкорені народи різних національностей, об'єднані спільною релігією, але межі об'єднавчого впливу ісламу визначалися військовими можливостями держави.

Щодо християнства, то в європейській Середньовічній системі католицизм теж виступив в якості однієї з основ спільної системи цінностей Європи. Утворення «християнського світу», а також наявність зовнішніх загроз (Арабський Халіфат, мадярські племена, монголо-татари), об'єднання європейських монархів задля спільної мети в Хрестових походах утверджували гомогенність системи. Хрестові походи стали символом зростання могутності папства. Внаслідок зазначених процесів у Європі виникає новий специфічний полюс влади: папський престол. Його могутність спиралася не на армію, а на духовний вплив та посередництво при укладанні

васальних клятв та домовленостей, на яких ґрунтувалася вся система феодалізму. У Західній Європі формується специфічний біполярний рівень політичного протистояння, розпочинається довга боротьба між церковною та світською владою, між папами та імператорами. Таким чином, інституалізація папської влади призвела до утворення одного із полюсів західноєвропейської регіональної системи. Іншим полюсом була влада імператора, який контролював простір у центрі Європи. Поряд із цим на периферії континенту виникали майбутні потужні гравці - національні держави, централізовані під владою абсолютних монархів. Надалі це призводить до поширення абсолютизму в Європі та перемозі світської влади над церковною. Трансформація структури європейського регіонального порядку розпочалася із виникненням перших централізованих держав із міцною королівською владою. Приблизно на цей час (1453 р.) припадає остаточний розкол між католицькою та православною церквами, а також реформа католицької церкви. Саме тоді Західна Європа вступає в період чергування гегемонів, завершується період формування мультиполярності. До початку XVI століття коло елементів міжнародної системи звузилося. Занепали лицарські ордени, зменшилося значення династій. Також було в цілому завершено боротьбу між релігійною та світською владами на користь останньої.

Таким чином, сильні позиції католицької церкви не перетворилися на політичну гегемонію папи, а Західна Європа не стала теократичною державою, на відміну від Арабського халіфату. Християнський світ дедалі більшою мірою усвідомлював себе не тільки як релігійну громаду, а як політичну спільноту. Таке становище існувало аж до епохи Реформації.

Процес Реформації змінив європейську середньовічну міжнародну систему не менш радикально, сприяючи посиленню її гетерогенності, став одним з чинників формування нової - Вестфальської - світополітичної моделі. Нагадаємо, що «епоха конфесій» характеризувалась взаємним визнанням

християнських конфесій, затвердженням принципу «чия земля, того і віра». Але Аугсбурзька система (1555 р.) виявилась достатньо хиткою і в кінцевому результаті переросла спочатку в загальноімперську, а згодом в європейську релігійну війну. Кульмінацією цих подій стала Тридцятилітня війна, завершення якої стало початком нової Вестфальської системи міжнародних відносин, системи поважаючих суверенітет один одного і в цілому рівних між собою держав.

У релігійній своїй частині Вестфальський мир зрівняв у правах кальвіністів, католиків та лютеран Німеччини, узаконив секуляризацію церковних земель, проведену до 1624 р. Нагадаємо, що спочатку під секуляризацією (від лат. *saecularis* – світський) розумілися перехід церковних і монастирських земель у державну власність, тобто обернення церковної власності у світську, та відмова від духовного звання та церковної посади і перехід до світського стану. Згодом зміст цього терміну розширився і під секуляризацією почало розумітись звільнення різних сфер суспільного життя від впливу релігії, церкви, релігійних інститутів. За німецькими князями залишилося право визначати релігійну приналежність підданих, але останнім дозволялося молитися таким чином, як вони це робили до 1624 року.

Таким чином, наслідком Тридцятилітньої війни стало формування Вестфальської світополітичної моделі з притаманними їй рисами толерантності до внутрішньої організації своїх системних елементів. Безсумнівною перевагою цієї моделі стало те, що вона не була побудована на ціннісних орієнтирах, зокрема на релігії, оскільки саме з цього приводу завжди було найскладніше досягти компромісів, адже цінності не можуть бути предметом обговорення і з них складно або навіть неможливо досягти компромісу. Це надало можливість в майбутньому на прийняття цієї моделі в якості глобальної.

Вестфальська світополітична модель, в центрі якої знаходиться ключовий актор - держава, значно обмежувала діяльність нетрадиційних акторів. Фактично єдиним транснаціональним актором залишилась держава, оскільки тільки вона діяла за межами власних державних кордонів. Держава формувала законодавчі рамки функціонування релігій, правового становища релігійних організацій, використовує їх мобілізаційний потенціал у власних цілях. Релігія та її інститути зазвичай не виступали в якості суб'єктів політики. Взаємовідносини релігії та політики обмежувались проблемою взаємовідносин церкви та держави.

Внаслідок цього з XVIII-XIX століття в Європі прослідковувалась тенденція до зниження ролі релігійного фактору в міжнародних відносинах. В XVIII столітті на зміну релігії в якості всеохоплюючого світогляду приходять націоналізм, перетворюючись на особливу «релігію», яка хоча й не передбачала віру в надприродне, але надавала сакрального значення державі-нації та її символам [1].

Більш активно релігійний фактор включався у політичний процес в поліконфесійних суспільствах. В цьому плані стає очевидною ідеологічна підтримка конкретною конфесією позиції своєї держави чи титульної нації. Це, мабуть, стає однією з головних її функцій у міждержавних та міжрелігійних відносинах. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що конфесії відігравали важливу роль у розгортанні міжнародних конфліктів, а інколи їх позиція могла бути визначальною. Особливим фактором у регулюванні міжконфесійної ситуації у будь-якій країні чи регіоні стає власне діяльність церкви як соціально-політичного інституту. Релігія освячувала і захищала певні політичні порядки, приймала участь у легітимізації влади, виконуючи легітимізуючу, інтегруючу та комунікативну функції.

Відокремившись від держави, церква починає виступати як самостійна і досить могутня політична сила в суспільстві і як новий, транснаціональний

актор міжнародних відносин. Нагадаємо, що з другої половини ХХ-го століття на політичну арену разом з традиційними учасниками міжнародних відносин, такими, як держави, виходять транснаціональні актори. Транснаціональні актори в усьому їх різноманітті стають об'єктом досліджень багатьох зарубіжних вчених, таких як Дж. Най, Р. Кеохейн, Дж. Розенау. Ще в 70-х роках ХХ століття транснаціональних акторів починають аналізувати Р. Кеохейн і Дж. Най. В своїй праці «Транснаціональні відносини та світова політика» (1972 р.) вони зазначають, що головними акторами світової політики стають не тільки держави, а і інші, нетрадиційні учасники. Значну роль починають грати взаємодії між суспільствами різних країн, які не піддається державному контролю. Такі взаємодії включають обмін інформацією, торгівлю, особисті контакти тощо.

Після завершення холодної війни, розпаду СРСР та руйнації Ялтинсько-Потсдамської системи змінюється класична політична структура світу, яка склалась після підписання Вестфальського миру в 1648 р. і була заснована на інституті держави як основної структурної одиниці. Відбувається і еволюція того, що лежить в основі Вестфальської моделі - принципу національного суверенітету. Це пов'язано з виходом на політичну авансцену нових транснаціональних акторів. Дж. Най, характеризуючи постбіполярну систему, називає її тривимірною, де перший вимір - військово-політичний, на якому США відіграють ключову роль; другий - політико-економічний рівень, на якому ключовими акторами виступають США, ЄС та Японія; третій вимір - транснаціональних політичних відносин, який не регулюється жодною державою, на якому головна роль відводиться транснаціональним акторам [3].

Різноманіття транснаціональних акторів зростає з кожним роком і серед них можна назвати не тільки транснаціональні корпорації, які за рівнем свого впливу та фінансами можуть перевищувати деякі країни світу,

транснаціональні банки із змішаним капіталом управління, міжнародні урядові і неурядові організації, роль яких в світі постійно зростає, транснаціональні ЗМІ, які відображають сучасні події, але дуже часто маніпулюють свідомістю людей і створюють штучну картину світу, транснаціональні профспілки, компанії інтернет індустрії, транснаціональні мережеві співтовариства, транснаціональні навчальні заклади, транснаціональні екологічні та молодіжні організації, але й транснаціональні релігійні організації та транснаціональні терористичні організації.

Індивід – ще один транснаціональний актор, який в сучасному світі грає провідну роль на світовій арені. В умовах глобалізації більш активно пересуваючись різними країнами світу, індивіди несуть із собою частку своєї культури, релігії, сприяючи транснаціоналізації культур і ідентичності. Велика кількість мігрантів, які перетинають національні кордони, працюють в інших державах, впливаючи на демографічну, соціальну, правову, законодавчу, релігійну ситуацію в країнах перебування.

Транснаціональні діаспори - ще один різновид транснаціональних акторів. Процес утворення діаспор набуває значних масштабів, напевно вже не можна знайти країни, де не існувало б діаспор іншого народу; з іншого боку, країни, народ якої не утворив би діаспори в одній або декількох країнах світу. Діаспори здійснюють серйозний вплив на інші країни, змінюють їх демографічну структуру, етнічний та конфесіональний склад. Діаспори зберігають свою релігію, традиції, звичаї. Збільшується вплив діаспори не тільки на внутрішню, але й на зовнішню політику приймаючих країн, оскільки крупні транснаціональні діаспори мають значний фінансовий ресурс, активно лобіюють інтереси тих країн, які ще недавно для них були батьківщиною і з якими вони мають тісний зв'язок.

Важливим етапом зміни сучасного світу стали події 11 вересня 2001 року, які символізували собою початок нової епохи зіткнення державних і

транснаціональних інтересів. З точки зору Ф. Холлідея, ці події стали проявом «ісламського транснаціоналізму», який і раніше існував в історії в різних формах та проявах і був реконструйований в ХХ столітті «в епоху масових міграцій та Інтернету» [4]. В міжнародно-політичних колах розпочалась дискусія відносно того, як змінився світ після цих терактів, в ході якої акцентувалась увагу на тому, що ця подія продемонструвала комплексне загальносистемне порушення принципу суверенітету, оскільки агресором виступив недержавний суб'єкт, і як наслідок була спричинена масштабна «війна з тероризмом», до якої була залучена в тій чи іншій мірі вся світова спільнота.

Зростання значення релігійного фактору в міжнародних відносинах в останній чверті ХХ століття поставило під сумнів положення так званої «теорії політичної модернізації», розробленої представниками американської «соціології розвитку» Г. Елмондом, Дж. Коулменом, Д. Ростоу (середина 60-х рр. ХХ ст.), що виходила з неминучості всеохоплюючої секуляризації політичних структур в процесі здійснення модернізації. Під тиском подій представники «теорії політичної модернізації» змушені були визнати, що не всі країни підуть шляхом секуляризації, що пройшли Європа та США, що секуляризація не є необхідною умовою модернізації. З 1970-х рр. дослідниками використовується термін «нове Середньовіччя» для означення феномену повернення релігійності до масової свідомості, посиляючись на працю М. Бердяєва «Нове Середньовіччя» (1924 р.), в якій він на підставі дослідження ритмічної зміни епох приходить до висновку щодо переходу від раціоналізму Нової історії до ірраціоналізму середньовічного типу [2, с.152].

В цьому контексті достатньо актуальним та важливим виглядає підхід до розгляду ісламу в якості недержавного актору світової політики. Особливої уваги і більш детального дослідження потребує т.з. «ісламський проект» або «ісламська альтернатива». Вважаємо, що аналіз особливостей ісламської моделі

міжнародного порядку і впливу ісламу на світову політику необхідно розпочинати з визначення його головних рис і основних тенденцій розвитку. На сучасному етапі на користь глобальної ролі ісламу свідчить, зокрема, його детериторізація. Крім того, іслам володіє підвищеною пасіонарністю та здатністю мобілізувати великі маси людей, на сучасному етапі є найбільш динамічною з усіх світових релігій.

Оскільки проблема «суб'єктності» ісламу в сучасній системі міжнародних відносин залишається дискусійною, існуючі підходи до неї узагальнюються наступним чином. В межах першого підходу ісламський світ розглядається в якості єдиного колективного суб'єкта, але це передбачає наявність ще одного або декількох контр-акторів, зокрема Заходу (антитеза Захід-ісламський світ). Другий підхід виокремлює в якості самостійних акторів окремі держави та транснаціональні структури. Третій підхід розглядає іслам в якості транснаціонального політичного гравця і спирається на ідеї екстериторіальності ісламу і концепцію формування «транснаціональної ісламської умми» (O.Uma) – мусульманської спільноти, в якій не існує територіальних, міжетнічних чи міждержавних перепон [5, с.439-441].

Професійні сходознавці традиційно розглядали іслам як організуючий фактор в історії Сходу, ядро та мотивуючу силу ісламської цивілізації [6]. Ще наприкінці 70-х років XX століття в науковій літературі посилюється увага до ісламської проблематики. Це пояснювалось тим, що активізація «ісламського фактору» в суспільно-політичному житті країн Сходу виявилась повною несподіванкою і свідчила про те, що деякі теоретичні положення відносно ролі та місця релігійних традицій в країнах Сходу не витримали випробування часом. Тим самим дослідники були поставлені перед необхідністю вносити корективи як в свої ісламські концепції, так і в політику в цьому регіоні з врахуванням вказаних змін. В якості важливого завдання постає розробка нових рекомендацій для офіційних органів, які займаються безпосереднім

проведенням політики в стратегічно важливому близькосхідному регіоні. Це викликало необхідність наукового аналізу причин, суті, соціальної бази, політичної спрямованості та перспектив «ісламського відродження». Під «ісламським відродженням» спочатку розумілося зростання політичної активності під гаслами ісламу як урядів мусульманських країн та міжнародних мусульманських організацій, так і опозиційних груп всередині країн, хоча згодом зміст цього терміну розширюється. Спостерігається тенденція до визначення ісламського світу в якості єдиного колективного транснаціонального суб'єкту міжнародних відносин [5, с.439].

Іслам являє собою всеохоплюючу релігію, оскільки ісламська релігійна доктрина містить у собі не тільки релігійно-філософські і моральні принципи, але й приписи соціально-економічного і політичного характеру. На відміну від християнства, котре в різні періоди своєї історії контролювало в тій чи іншій мірі суспільне життя, але ніколи не витискувало повністю світської влади, іслам заповнював усі сфери мусульманського суспільства, визначав характер економічних відносин, форми політичної організації, соціальну структуру, культуру і побут віруючих. Духовне життя в мусульманських країнах не було під контролем ісламу, а просто проходило в його рамках, було ісламським по формі і по суті. Крім того, іслам володіє підвищеною здатністю мобілізувати великі маси людей. У порівнянні з іншими релігіями, специфічність ісламу полягає і в тому, що він має мінімум релігійних ритуалів, не має інституту духовенства і церковної організації в їх загальноприйнятому вигляді.

Специфіка мусульманської релігії визначається тим, що з самого початку іслам формувався як державна релігія, і цей стан є для нього найбільш природним. Пророк Мухаммед поєднував функції пророка, богослова, політичного і військового керівника умми у ворожому оточенні. Відчуваючи себе членом мусульманської держави, на чолі якої стоїть сакралізований правитель, мусульманин був її захисником.

Зовнішні фактори підвищення ролі ісламу в сучасній світовій політиці пов'язані з зростанням ролі нафтового чинника в міжнародних відносинах, ісламською революцією в Ірані, загостренням афганської проблеми після вводу радянських військ в Афганістан, виникненням певного ідеологічного вакууму після кризи комуністичної ідеології, утворенням на терені Радянського Союзу нових держав, де іслам стає державною релігією, конфліктами на Близькому Сході.

Тенденція до зростання ролі релігійного фактору в міжнародних відносинах прослідковується з останньої чверті ХХ століття і найчастіше пов'язується з зростанням ролі ісламського чинника. Вказаний підхід є дещо звуженим, і тому вважаємо за необхідне розглядати цю тенденцію в більш широкому контексті. В цьому плані можна погодитись з точкою зору українського дослідника В.Є. Єленського, який визначає серед подій, що сприяли поверненню релігії на світову арену, не тільки події в ісламському світі, але й евангелічне пробудження, підйом глобального католицизму та неорелігійний бум [7].

До цього переліку вважаємо за необхідне додати і активізацію ролі російської православної церкви в сучасній світовій політиці, що знайшло відображення в геополітичних проектах «православного світу» та «руського миру» [8], вплив конфуціанства на зовнішню політику КНР, зокрема на китайську концепцію «глобальної відповідальної держави», індуїзму та буддизму на зовнішню політику Індії, а також роль релігійного фактору в етноконфесіональних конфліктах. Невипадково, кажучи про «зіткнення цивілізацій», С. Хантінгтон мав на увазі релігії, в числі яких він називає іслам та християнство.

Аналіз динаміки впливу релігійного фактору на сучасні міжнародні відносини дозволяє виявити та охарактеризувати деякі загальні тенденції. Це транснаціоналізація та детериторизація. Детериторизація тісно пов'язана з

транснаціоналізацією, яка характеризується зростанням ролі транснаціональних акторів, спроможних діяти шляхом мобілізації релігійної ідентичності та використання релігійного фактору з метою реалізації власних інтересів. Радикальні рухи не асоціюють себе з приналежністю до конкретної території, оскільки їх головною метою виступає реалізація певної мети в глобальному масштабі.

Важливе значення має демографічний фактор, оскільки відбуваються зміни в геополітиці світових релігій, їх детериторізація, зростає кількість прихильників тих чи інших релігій на як на Сході, так і на Заході. Зокрема, християнство втрачає свої «західні» риси і знаходить все більше прихильників на Сході, іслам – на Заході. Новим фактором виступає детериторізація ісламу, зростання кількості мусульман в країнах Європи.

Таким чином, релігія стає інструментом політичної мобілізації, чинником політичної ідентифікації і політичної каталізації. На світовій арені з'являються релігійні системи у вигляді системи транснаціональних зв'язків між державами, окремими групами і політичними рухами. Ці зв'язки встановлюються над національними кордонами, утворюючи додаткову транснаціональну систему взаємодій. Під впливом глобалізації відбуваються значні зміни у постбіполярній системі міжнародних відносин. Нові транснаціональні актори міжнародних відносин здійснюють значний вплив на трансформацію сучасної міжнародної системи.

Висновки. Вплив релігійного фактору на міжнародні відносини має перманентний характер, але на окремих історичних етапах проявляється з різною силою. Загальні тенденції впливу релігійного фактору на міжнародні відносини в контексті їх системної еволюції демонструють системну логіку чергування інтенсивності періодів його зростання і зменшення. Вестфальська державоцентристська модель характеризувалась тим, що взаємовідносини релігії та політики обмежувались проблемою взаємовідносин церкви та держави. Після

руйнації Ялтинсько-Потсдамської системи та ерозії Вестфальської моделі можливості транснаціональних акторів значно збільшились. Відбуваються процеси, пов'язані з розмиванням державного суверенітету, хоча держави і залишаються провідними акторами світової політики, значну роль починають грати транснаціональні актори. Вони стають тим фактором, який все частіше і більше впливає на світову політику. В умовах кризи Вестфальської світополітичної моделі зростає значення релігійного фактору, що обумовлюється процесами глобалізації. Глобалізація з її нерівномірністю і неоднозначними наслідками призводить до зростання недержавної свідомості, надзвичайно актуалізує проблему цінностей, норм, ідей, ідеалів та ідентичностей – тобто саме тих проблем, які є центральними для релігії. Зростання «недержавної свідомості» призводить фактично як до рівнозначності свідомості державної та релігійної, так і до підтримки людиною нових релігійних конфесій. Релігія стає політичним явищем, включаючись до кола політикозначущих факторів, в масовій свідомості сприймаючись як ідеологія. Ця тенденція посилюється завдяки розвитку глобальних засобів масової комунікації.

В XXI столітті релігія міцно закріплюється в політичному дискурсі. Релігія з'являється на світовій арені у вигляді системи транснаціональних зв'язків між державами, транснаціональними релігійними рухами, окремими політичними рухами, у вигляді етнорелігійних конфліктів.

Постає і потребує подальшої розробки і окремого дослідження питання стосовно інших проявів посилення впливу релігійного фактору на міжнародні відносини, а саме євангелічного пробудження, підйом глобального католицизму, неорелігійного буму та активізації ролі російської православної церкви в сучасних міжнародних відносинах, зокрема в контексті російсько-українських відносин.

Список використаних джерел

1. Митрофанова А.В. Религиозный фактор в мировой политике и проблема «цивилизаций» // Век глобализации. Вып.1, 2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.socionauki.ru/journal/articles/129831/>.
2. В.В. Толкачев Религиозный фактор в современных международных отношениях. / Негосударственные участники мировой политики. Учеб. Пособие для вузов/ под ред. М.М.Лебедевой, М.В.Харкевича. – М. Аспект Пресс, 2013. – 208 с. С.151-162.
3. Nye J. The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go it Alone. – Oxford: University Press, 2002. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lisd.princeton.edu/events/talks/Nye_Lecture.pdf
4. Fred Halliday. The Middle East in International Relations. Power, Politics and Ideology. Cambridge University Press.374 p.
5. Наумкин В.В. Ислам как коллективный игрок// Современная мировая политика. Прикладной анализ / отв.ред. А.Д.Богатуров. – 2-е изд., испр. И доп. – М. Аспект Пресс, 2010. – 593 с. С.438-456.
6. Edward W.Said. Orientalism. 25th anniversary edition With a New Preface by the Author. \ Vintage Books. A Division of Random House. – New York, 2003. – 394 p.
7. Еленский В.Е. Религия в глобальной политике: конец XX – начало XXI века. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.religiopolis.org/documents/3292-ve-elenskij-religija-v-globalnoj-politike-konets-hh-nachalo-hhi-vekov.html>.
8. Касаткин П.И. Русская православная церковь как актор современной мировой политики. // Вестник МГИМО-Университета. 2010. №1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:http://www.vestnic.mgimo.ru/filesserver/15/16_kasatkin.pdf